

A MAGYAR RENDSZERVÁLTÁS NEMZETKÖZI HÁTTERE

CHARLES GATI

Üdvözlöm Önöket!

A téma: a magyar rendszerváltás háttere. Ez egy nagyon nagy téma, így inkább megpróbálok általánosságban beszélni és olyan koncepciókat említeni, amelyek talán érdeklik Önöket.

Két fő kérdést fogok felvetni. Az egyik az, hogy mikor kezdődött ez az úgynevezett háttér? Erre nincs jó válaszom. A második kérdés pedig az lesz, hogy ki és mi a felelős az 1989-es rendszerváltásért, mi volt a döntő tényező? Erre, azt hiszem, van egy nagyon jó válaszom.

Tehát az első kérdés, amire nincs jó válasz: mikor kezdődött tulajdonképpen '89? Egyesek azt mondják, hogy 1917-ben, amikor a Szovjetunió létrejött, és nyilvánvaló volt – mondják –, hogy ez a fajta rendszer, ez a központosított rendszer, ez a gazdaságilag tarthatatlan rendszer, ahol a központ határozza el, hogy hány szöveget kell termelni öt évvel később – tehát ez a fajta rendszer nem tarthat sokáig. Mások úgy gondolják, hogy 1945–1947-ben, amikor a birodalom túlterjeszkedett, megint mások 1956-ot, 1968-at, az 1980-as évek lengyelországi eseményeit vagy Gorbacsovot említik.

En a sok lehetőség közül kettőt említenék. Az egyik: 1945–1947. Úgy gondolom, hogy ez egy eléggé fontos dátum, ugyanis a szovjet birodalom túllőtt a célon. Nem volt elég az, hogy volt egy Oroszország, nem volt elég az sem, hogy volt egy úgynevezett belső birodalom, azaz a tizenöt vagy tizenhat köztársaság, úgynevezett köztársaság, amelyik a Szovjetuniót alkotta, hanem kellett egy kelet-közép-európai birodalom is – és ez valószínűleg túl sok volt. Eleve bukásra volt ítélve egy ekkora birodalom, mint minden birodalom előtte. Persze ha ez így lenne, ahogy én most mondom, akkor miként lehet az, hogy akkoriban senki sem tudta, hogy a kezdet tulajdonképpen a végjáték? Mert ezt senki nem tudta. Ez az igazság. Talán lehetne idézni George Kennant, aki közel jött ahhoz, hogy ezt megjósolja, de kevesen voltak, akik ezt előre látták.

Aztán persze vannak olyanok, akik azt mondják, hogy a kelet-közép-európai lázadások, forradalmak indították el a végjátékot, és Magyarországon különösen sokan vannak azok, akik szerint 1956 végső csapást mért a szovjet birodalomra. Én ezzel nem értek egyet. Természetesen komoly problémát okozott Csehszlovákia, valamint különösen Lengyelország és Magyarország Moszkva számára.

De azt is meg kell mondani, hogy aránylag könnyen leverték ezeket a forradalmakat, lázadásokat. És 1956 után a Szovjetunió óriási sikereket ért el a világban. Például a Szeptember 1957-ben teljesen elterelte a figyelmet a Szovjetunió belső problémáiról. Nem is beszélve arról, hogy sikerült – talán éppen azért, mert a Szovjetunió erősnek tűnt – csúcstalálkozókat szervezni Eisenhowerrel és a többiekkel később. Mint magyar, szeretném azt hinni, hogy '56 volt a döntő csapás, és sikerült az oroszokat térdre kényszeríteni – de az, amit én szeretnék, annak kevés köze van ahhoz, ami volt. Az viszont igaz, hogy az ideológia meggyengült Magyarországon is. Az úgynevezett igazi hívők száma – azoké, akik feltétel nélkül hittek a rendszerben és az ideológiában – elenyészővé vált, míg 1945 után ez nem így volt. '45 után egy szabad választáson a Kommunista Párt 17 százalékot kapott – hát az már valami. Később nem kaptak volna.

Tehát nincs igazán jó válaszom arra, hogy meddig kellene visszanyúlni az időben. Kár, mert jó lenne megérteni 1989 igazi forrásait.

Ezzel szemben tudnánk egy jó választ adni arra, hogy ki a felelős '89-ért. Itt három lehetőség van szerintem. Az egyik az, hogy a nyugat, a másik az, hogy a belső ellenzék – különösen Lengyelországban és Magyarországon –, a harmadik pedig az, hogy maga a Szovjetunió. Előadásom központi témája ennek a kérdésnek az elemzése.

Azzal kezdeném, hogy a Kelet-Közép-Európa roppant fontossá vált a nyugat számára 1947-1948 után. Nem azért, mert önmagukban a kelet-közép-európai országok olyan fontosak lettek volna, hanem azért, mert a hidegháborúban komoly szerepet játszottak. Így lehetett gyengíteni a Szovjetuniót. Azt rögtön megértették a nyugaton, hogy Kelet-Közép-Európa a leggyengébb láncszem a szovjet blokkban. Tehát ha gyengíteni akarják a fő ellenfelet vagy ellenséget, a Szovjetuniót, a legjobb módszer erre az, ha gyengítik a kommunista hatalmat Kelet-Közép-Európában. A kérdés mindig az volt, hogy hogyan? Azt mindenki tudta, hogy itt a nemzeti érzésre kell apellálni egy külső hatalom ellenében. Ott volt a propaganda – különösen a Szabad Európa Rádió –, volt kereskedelmi, gazdasági nyomás, a diplomáciai kapcsolatok alacsony fokon működtek – ezzel is sértve tulajdonképpen a nemzeti önérzetet –, és közben a NATO és a nyugat felfegyverkezett, és védte Nyugat-Európát. Ugyanis azt nem lehetett tudni, hogy a Szovjetunió hol áll meg. Ez volt az egyik nagy dilemmája a nyugati diplomáciának, a nyugati elemzőknek.

Ugyanakkor az érdekek mellett értékekről is szó volt. Az egy nagyon komplikált kérdés, hogy mikor melyik számított jobban, de én mégis azt mondanám, hogy különösen 1975 után, amikor a helsinki megállapodás megszületett, az értékterjesztés nagyon fontos lett a nyugati diplomáciában. Ez azért volt, mert egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a Szovjetuniót katonailag legyőzni nem lehet. Ha ez a helyzet, akkor tárgyalni kell. És esetleg olyan eredményeket elérni, amelyek gyengítik. Nem változtatják meg alapjaiban, de gyengítik a szovjet stílusú rendszereket.

Tehát Helsinki '75 számomra egy nagyon fontos tényező. Harmincöt európai ország, plusz Amerika és Kanada eldöntötték, hogy egy új kapcsolatrendszer lesz közöttük. Ezzel mind a két oldal kapott valamit. A Szovjetunió azzal nyert, hogy a második világháború utáni „rendet” – ezt idézőjelben mondom – a nyugat elismerte. Viszont amit a nyugat nyert, az az emberi jogok elismerése, hogy föl lehet szólalni az úgynevezett disszidensek érdekében a Szovjetunióban és Kelet-Közép-Európában. Helsinki azért is jelentős, mert bebizonyította, hogy a nyugat békés úton igyekszik megnyerni a hidegháborút. Közben persze olyan dolgok is történtek, amik elterelték erről a figyelmet. A fegyverkezési verseny például, különösen a nyolcvanas években, amelynek a jelentősége az, hogy egyre nagyobb terhet jelentett a Szovjetunió számára.

Közben ott volt a lengyel pápa, aki megjárta tulajdonképpen az egész Kelet-Közép-Európát; háromszor járt Lengyelországban, és minden alkalommal milliók hallgatták az üzenetét. Persze azért nem teljesen csak ő döntötte el, hogy hova megy és miért, mert közben komoly és rendszeres tanácsokat kapott Carter elnök nemzetbiztonsági tanácsadójától, a lengyel származású Zbigniew Brzezinskitől, akinek a privát naplója hamarosan a kutatás rendelkezésére fog állni.

A nyugat és a Szovjetunió kapcsolata minden évben változott egy kicsit, de lényegében arról volt szó, hogy a két világrendszer tud-e, vagy nem tud együttműködni.

Ezenkívül az utolsó, amit megemlítek, hogy a nyugat és Amerika nagyon erőteljes támogatást nyújtott Afganisztánban a Szovjetunió ellenfeleinek. Tehát lényegében sikerült katonailag meggyengíteni a Szovjetuniót, de mindezt világháború nélkül, nukleáris háború nélkül. Különösen nyilvánvalóvá vált számomra, hogy milyen elővigyázatosak az amerikai diplomaták és vezetők, amikor 1989-ben – életemben először – meghívtak a Fehér Házba az akkori Bush elnökhöz, aki Lengyelországba készülődött. Előtte kaptam húsz percet arra, hogy megmagyarázzam, mi folyik a térségben. Emlékeim szerint borzasztó udvarias volt, és nagyon szkeptikus abban a tekintetben, hogy érdemes-e gyorsan, forradalmi módon megváltoztatni a helyzetet. Ugyanis amikor én azt magyaráztam, hogy most már valószínű a térség finnlandizálása, azaz olyan országok, olyan rendszerek létrehozása, amelyeknek a belső szerkezete szabadon választható, de külpolitikájuk tükrözi a Szovjetunió iránti „respektust”, akkor azt láttam, hogy ennek nem nagyon örülnek, ugyanis féltek a nagy változástól. Attól tartottak, hogy ilyen mértékű változások esetén Gorbacsov jövője bizonytalan, le fogják váltani, kemény ellenfelei ugyanis nem tűrhetik azt, hogy ez megtörténjen.

Tehát összefoglalva, nem a nyugat és az Egyesült Államok hozták létre a változásokat, de ahhoz hozzásegítettek, abban részt vettek – döntő jelentőségük azonban szerintem nem volt.

Na most röviden – mert ez nem az én témám – a belső ellenzékek szerepéről, különösen Lengyelországban és Magyarországon. Hányan elleneztek a kommunista rendszereket ebben a térségben? Lengyelországban tízmillió ember aláírta,

hogy a Szolidaritásnak a tagja akar lenni, és az is lett. Ez már valami. Szinte minden harmadik lengyel felnőtt a Szolidaritással tartott. Magyarországon viszont két-háromezer ember talán, akik aktívan vállalták, hogy a rendszert ellenzik. Bár több millió embernek nem tetszett a rendszer, talán a legtöbb embernek, valószínűleg a többségnek, de más az, hogy csendben ellenezni, és megint más aktívan vállalni az ellenzéki következményeit. Csehszlovákiában a terror olyan volt, hogy nyolcszáz, ezer embert mondanak. Romániában talán tizenöt, húszan voltak, akiknek legalább a fele a Securitate embere volt.

Tehát nagyon kell vigyázni, amikor az ember azt mondja, hogy a kommunizmust itt nem kedvelték. Ez igaz. Széles körű ellenállásról azonban nem beszélhetünk, ez egy tévedés, ugyanis – megismétlem újra – az emberek többsége csendben ellenezte a rendszert, kivéve talán Lengyelországot és Magyarországot, de ez nem elég a rendszerváltáshoz.

Volt egy másikfajta belső ellenzék is, amelyik fontos, de szintén nem döntő szerepet játszott, és ez a pártokon belüli ellenzék. Most csak Magyarországról mondom valamit, itt voltak talán a legerősebb viták a párton belül. Ekkor lépett először színpadra, mármint a nyolcvanas években Pozsgay és Németh Miklós, és Horn Gyula, Nyers Rezső és egyebek. Az ideológiát tekintve reformereknek számítottak és számítanak ma is, akik bíztak abban – szerintem tévesen –, hogy a kommunista rendszert meg lehet reformálni. Tehát ha csak itt-ott hozzájárulnak egy kicsit, akkor tulajdonképpen minden rendben lesz. Hozzájárultak ők is a térség bizonytalanságához, de nem a rendszerváltáshoz.

Számomra nyilvánvaló, hogy a rendszerváltás Moszkvában dőlt el. Ez a válaszom. Ugyanis a következő kérdést tegyék fel, ha ez nem tetszik: ha Gorbacsov nem mondja azt telefonon 1989 augusztusában a lengyel miniszterelnöknek, Rakowskinak és Grósz Károlynak, és valamint azt hiszem, Németh Miklósnak is, hogy „üljenek le az ellenzékkel, és dolgozzanak ki egy olyan programot, amivel a szocializmus megmenthető, de ne számítsanak szovjet tankokra” – szóval ha nincs egy ilyen Gorbacsov, ha nincs egy ilyen szovjet utasítás, vagy javaslat, akkor elképzelhető, hogy bár óriási véráldozattal, de ezek a rendszerek tovább működnek. Vajon egy Sztálin megmenthette-e volna a szovjet birodalmat Kelt-Közép-Európában? Én el tudom képzelni, hogy igen, de erre nem tudok választ adni. De az biztos, hogy Gorbacsov, Sevardnadze és a többiek másképp látták. Ők úgy gondolták, hogy a szocialista rendszert itt, ezen a környéken is meg lehet menteni reformok útján. Egyszerűen nem értették azt, hogy a nemzeti érzést úgy megsértették a korábbi évtizedek során, hogy már semmiféle igazán szocialista, pláne kommunista rendszernek nincs jövője.

Az úgynevezett reformok között, amit bevezettek, különösen fontos volt a térség számára az, hogy tovább kellett csökkenteniük az energia szubvencióját, ugyanis nem engedhették meg maguknak azt, hogy piaci áron árulják az energiát. Ez az ár egyre feljebb ment, de nem odáig, amennyi a nyugati piacokon az energia ára volt.

Egy kis érdekesség, kis lábjegyzet itt, hogy mekkora változás volt '45–'47-hez képest, amikor a Vörös Hadsereg bejött, és felpakolta mindazt, amit lehetett, és kizsákmányolta az egész térséget. Ez volt a második világháború után. A '80-as évek közepén azonban már nagyon sokba került nekik ez a birodalom. 1988-ban lehetett már pontosan látni az irányt, a gorbacsovi irányt. Decemberben Gorbacsov az ENSZ-ben egy nagy beszédet tartott. Aránylag kevesen figyeltek oda, de a kremlinológusok ezt megértették mindenütt a világon, itt, Magyarországon is természetesen. Ő ugyanis azt mondta, hogy a Szovjetunió kivon ötvenezer főnyi csapatot Kelet-Közép-Európából. Ilyen még soha nem fordult elő. Ugyanis nem azt mondta, hogy ha Amerika kivon ötvenezret Nyugat-Németországból, akkor mi megfontoljuk azt, hogy... Nem. Ötvenezer jön haza. Ugyanis nem engedhették meg maguknak, nem volt rá pénzük. És nem volt rá erejük, hogy ott tartsák, itt tartsák a szovjet csapatokat.

Egy másik kis eset, amiből érdekes következtetéseket lehetett levonni. 1989 februárjában Gorbacsov Prágában volt, és a szóvivője, Gerasimov – soha nem fogom elfelejteni – tartott egy sajtókonferenciát, ahol valaki megkérdezte tőle, hogy tulajdonképpen mi a különbség a Gorbacsov-féle peresztrojka és az 1968-as prágai tavasz között? És a Gerasimov, akinek úgy látszik, erre felhatalmazása volt, azt mondta, hogy „huszonegy év”.

Gondolják csak végig! Akkor már nyilvánvaló volt, hogy a birodalmi elkötelezettségnek vége. Ugyanis a Szovjetunió olyan gazdasági és politikai káoszba keveredett, hogy valamit fel kellett adnia. Hát mit adjanak fel? Ekkor dőlt el, hogy részben – nem teljesen, részben – feladják a kelet-közép-európai birodalmat.

Mint említettem előbb, a döntő lépés 1989 augusztusában történt. Akkor telefonált Gorbacsov a lengyel miniszterelnöknek, Rakowskinak, és én úgy tudom, hogy Grósz Károlynak is, hogy üljenek le az ellenzékkel. És – én ezt angolul hallottam Rakowskitól –, a legjobb üzletet kössék meg az ellenzékkel, mert – és itt jött a legfontosabb mondat – ne számítsanak a szovjet tankok segítségére. Gorbacsov ugyanis meg akarta menteni a Szovjetuniót. Magát Oroszországot és a belső birodalmat, hogy legalább az megmaradjon. Megítélésem szerint ez volt a végjáték, amikor feladták a külső birodalmat.

Tehát ha valakinek meg akarják köszönni azt, hogy '89-ben változások történtek, és egy embert kell kiválasztani – ami természetesen csacsiság, a történelem nem így megy –, akkor meggyőződésem szerint az Gorbacsov. Ő az, aki erre a forradalmi megoldásra vállalkozott. Meg is kapta érte a magáét – ez általában így van; „minden jótett elnyeri méltó büntetését”.

Van itt egy érdekes hasonlóság. 1944 végén, '45-ben Winston Churchill azt mondta a nyugatbarát lengyel politikusoknak, hogy ne számítsanak Nagy-Britanniára, ne számítsanak az Egyesült Államokra, hanem menjenek el Lublinba, ahol a szovjetbarát lengyelek voltak, és kössenek velük megegyezést. Mert Nagy-Britanniának és Amerikának nincs ahhoz ereje, hogy Lengyelországot szabad or-

szággá tegye. Gorbacsov ennek az ellenkezőjét tette, de ugyanezzel a fajta figyelmeztetéssel.

Még egy lábjegyzetet hozzáteszek, és ezzel be is fejezem. Éspedig azt, hogy ha van ennek az előadásnak mai üzenete – és én azt hiszem, hogy van –, akkor az az, hogy a kis országok jövője majdnem mindig a nagyhatalmaktól függ. Ez ma is így van. Bibó Istvánt idézve: ez a „kis országok nyomorúsága”. Ezt nem kell szeretni, ezt nem kell kedvelni, ezt lehet igazságtalannak tartani, mert az – de ez van. És én nagyon remélem, hogy a mai magyar diplomácia ezt figyelembe veszi, amikor kapcsolatokat keres és talál, vagy éppen elidegeníti a külvilágot. Köszönöm szépen!